

DOI: 10.31648/kpp.11962

Sebastian Stankiewicz

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ORCID: 0000-0002-7858-2181

sebastianstankiewicz@op.pl

Nieważność wyroku z mocy samego prawa (*ipso iure*) w rzymskim procesie cywilnym

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest udzielenie odpowiedzi na pytania: Czy prawo rzymskie знаło nieważność wyroku z mocy samego prawa w procesie cywilnym? Jakie były jej ewentualne przyczyny? Czy istniała regulacja przewidująca środki prawne przeciw takowym wyrokom? Ponadto w kontekście postawionych pytań istotne znaczenie mają zaprezentowane w artykule uwagi terminologiczne dotyczące pojęcia wyroku nieważnego oraz wadliwego. Artykuł stanowi przyczynek do ewentualnych dalszych, szczególnie gólowych badań nad przedmiotową problematyką w kontekście historyczno-prawnej analizy rozwiązań prawnych rzymskiego procesu cywilnego.

Wyrok nieważny a wyrok wadliwy – uwagi terminologiczne

W prawie rzymskim jeśli wyrok był nieważny – z racji tego, że był niezgodny z prawem (*contra leges*) – nie mógł wywołać żadnych skutków, ponieważ nie istniał¹. Prawnicy okresu klasycznego używali na określenie nieważnego wyroku następujących zwrotów²: *iudicium*

¹ J.L. López Zubillaga, *Res iudicata w prawie rzymskim*, tłum. G. Wojciechowski, „Prawo – Administracja – Kościół” 2005, t. 1-2, s. 244. Przyjmuje się, że jurysprudencja rzymska nie wykształciła w pełni reguł dotyczących wyroków sprzecznych z prawem, natomiast juryści dokonywali rozstrzygnięć *in casu*, a ich opinie nierzadko były ze sobą sprzeczne. Zob. D. Tuzov, ‘*Contra ius pronuntiare*’ *Sull’invalidità della sentenza contraria a diritto nella riflessione giurisprudenziale tardoclassica*, „Zeszyty Prawnicze” 2016, t. XVI, z. 1, s. 219–236.

² Zestawienie owych terminów zebrał S. Płodzień, *Querela nullitatis jako środek odwoławczy od wyroków w prawie kanonicznym*, Lublin 1959, s. 30.

*nullum*³, *non est iudicatum*⁴, *sententiam nullius momenti esse*⁵, *vires non habere*⁶. A zatem prawnicy rzymscy nie dokonywali dyferencjacji nieważności wyroku od jego nieistnienia, ponieważ te dwa pojęcia ze sobą utożsamiali, uważając tym samym wyrok nieważny za nieistniejący⁷. Podobnie wypowiada się w tej kwestii ustawodawstwo cesarskie⁸.

Należy jednak podkreślić, że brak odróżnienia przez Rzymian wyroku nieważnego od nieistniejącego nie jest podstawą do przyjęcia takiego założenia terminologicznego w dzisiejszym jego rozumieniu. Wyrok nieważny zatem nie wywoływał co do zasady skutków prawnych, ale jeśli został już wykonany, nie można było żądać zwrotu dokonanej zapłaty⁹. Trzeba więc było bronić się przed jego skutkami zanim został wykonany¹⁰.

Od wyroku nieważnego należało odróżnić wyrok wadliwy, który w postępowaniu kognitywnym mógł być uzupełniony przez sędziego w formie innego wyroku lub sprostowania w przypadku oczywistych pomyłek¹¹. Uzupełnienie wyroku mogło mieć miejsce jedynie w przypadku, gdy zapadły wyrok, posiadając *condemnatio* lub *absolutio*, nie zawierał jednak wszystkich dyspozycji stanowiących konsekwencje wydanego wyroku¹². Z kolei dokonanie pewnych korekt (np. błędu o charakterze rachunkowym¹³) mogło być przeprowadzone prawdopodobnie przez sędziego orzekającego przy *actio iudicati*¹⁴.

Wadliwość wyroku mogła być podstawą do wniesienia przez stronę apelacji (*appellatio*)¹⁵. Nie istniały w świetle prawa rzymskiego przeszkody do zaskarżania wyroków nieważnych w drodze *appellatio* (ale oczywiście od momentu, kiedy istniała możliwość

³D. 5, 1, 74, 2.

⁴*Pauli Sent.* V, 5a, 6.

⁵D. 2, 12, 1.

⁶D. 48, 8, 2 pr.

⁷A. Skedl, *Die Nichtigkeitsschwerde in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Leipzig 1886, s. 1; por. A. Costa, *La nullità della sentenza e la querela nullitatis nella storia del processo Italiano*, „Rivista Italiana di scienze giuridiche” 1916, t. LVII, s. 227; F. Della Rocca, *La nullità della sentenza nel diritto canonico*, Romae 1939, s. 6; L. Wenger, *Institutionen des römischen Zivilprozessrechts*, München 1925, § 19, s. 201; T. Bethmann-Hollweg, *Der Civilprozess des gemeinen Rechts in geschichtlicher Entwicklung*, Bonn 1864–1871, s. 721, 723 i nast.; M. Waligórski, *Podstawy kasacyjne*, Lwów 1936, s. 67.

⁸S. Płodzień, op. cit., s. 30, 34, 36; L. Wenger, op. cit., § 19, s. 201; E. Betti, *Diritto processuale civile Italiano*, Romae 1936, s. 631; F. Della Rocca, op. cit., s. 8.

⁹M. Kaser, *Das römische Zivilprozessrecht*, München 1966, s. 289, 291–292, przyp. 24.

¹⁰K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1978, s. 155.

¹¹We współczesnym polskim procesie cywilnym jest to tzw. rektyfikacja orzeczenia, obejmująca sprostowanie, uzupełnienie i jego wykładnię przez sąd, który go wydał, nie zmierzając natomiast do zmiany lub uchylecia orzeczenia (czemu służy zaskarżenie), lecz ma na celu naprawienie jego wadliwości przez nadanie takiego brzmienia, jakie sąd chciał mu nadać. Por. P. Osowy, *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 2001, s. 262–266; J.J. Litauer, *Rektyfikacja wyroków w polskiej procedurze cywilnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1933, nr 1; K. Morawski, *Uzupełnienie wyroku*, „Nowe Prawo” 1966, nr 7–8, s. 936.

¹²W. Litewski, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2000, s. 418.

¹³O sprostowaniu błędu rachunkowego zob. D. 49, 8, 1, 1 (w tytule: *Quae sententiae sine appellatione rescindantur*).

¹⁴W. Litewski, *Rzymskie prawo...*, s. 418.

¹⁵Dopiero jednak, gdy prawo rzymskie dopuszczało stosowanie tego zwyczajnego środka odwoławczego. Zob. idem, *Rzymski proces cywilny*, Kraków 1988, s. 96; M. Kaser, *Das römische Zivilprozessrecht*, s. 505, 618.

stosowania tegoż środka odwoławczego od wyroków)¹⁶. Trzeba nadmienić, że prawo kanoniczne dopuszczało możliwość stosowania specjalnego środka odwoławczego od wyroków nieważnych¹⁷.

Istota nieważności wyroku

Na podstawie przeprowadzonej analizy literatury przedmiotu oraz źródeł rzymskich należy stwierdzić, że pojęciem nieobcym prawu starożytnego Rzymu była nieważność wyroku, która występowała z mocy samego prawa (*ipso iure*) i dotyczyć mogła każdego rodzaju orzeczenia sądowego. Nieważność przejawiała się w braku wywoływania skutków natury prawnej przez wyrok nią dotknięty¹⁸. Samo teoretycznie wyodrębnione pojęcie nieważności (*nullitas*) nie było – jak wydaje się – znane, lecz posługiwano się różnorakimi terminami na określenie takiej właśnie sytuacji (można wymienić przykładowo: *invalidum*, *infectum*, *nullum*, *nullius momenti*, *non esse*)¹⁹.

Nie każdy bowiem wyrok stawał się *res iudicata* (względnie *iudicatum*), dlatego że przykładowo prawo rzymskie okresu klasycznego przewidywało jako relewantne dla rzymskiego procesu formułkowego najrozsowniejsze wymogi, w przypadku niespełnienia których wydany w sprawie wyrok był nieważny²⁰, a zatem nie posiadał formalnej prawomocności, a w konsekwencji nie prowadził do zaistnienia stanu powagi rzeczy osądzonej i tym samym nie rodził zobowiązania do określonego świadczenia strony procesowej²¹. Jednakże problematyka nieważności orzeczeń sądowych pojawiała się we wszystkich – biorąc pod uwagę aspekt chronologiczny – rodzajach procesu rzymskiego, tj. legisakcyjnym (*per legis actiones*), formułkowym (*per formulas*) oraz kognicyjnym (*cognitio extra ordinem*)²².

¹⁶ Zob. w źródłach rzymskich: D. 49, 8, 1, 4; D. 49, 1, 19. Por. także: S. Płodzień, op. cit., s. 37; G.A. Wetzell, *System des ordentlichen Civilprozesses*, Leipzig 1865, § 60, s. 725; T. Bethmann-Hollweg, op. cit., s. 727; A. Costa, op. cit., s. 227; F. Della Rocca, op. cit., s. 12; A. Skedl, op. cit., s. 3.

¹⁷ Problem budziła natomiast natura tego środka odwoławczego, uważanego przez niektórych za zwyczajny, przez innych z kolei za nadzwyczajny środek odwoławczy. Takie jednak trudne do uzasadnienia, biorąc pod uwagę teoretyczny punkt widzenia, sformułowanie *querelae nullitatis* w Kodeksie prawa kanonicznego wpływa m.in. z przyjętej z prawa rzymskiego linii podziału wyroków na niesprawiedliwe (*sententiae iniustae*) i nieważne (*sententiae nullae*). Szerzej na ten temat: S. Płodzień, op. cit., passim. Istotnym jest, że zdaniem części autorów *querella nullitatis* wywodzi się z prawa rzymskiego. Por. G.A. Wetzell, op. cit., s. 726, 729–730; podobnie F. Roberti, *De processibus*, Romae 1926, s. 4, 15.

¹⁸ Bez najmniejszej wątpliwości sama konstrukcja nieważności sięga korzeniami prawa rzymskiego. Zob. T. Zembrzusi, *Nieważność postępowania w procesie cywilnym*, Warszawa 2017, s. 28.

¹⁹ Ibidem, s. 28. Zob. również cytowaną tam literaturę, np. M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, t. 1, München 1971, s. 247; W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. 182 i nast.

²⁰ Zob. D. 42, 1, 4, 6: *Condemnatum accipere debemus eum, qui rite condemnatus est, ut sententia valeat: ceterum si aliqua ratione sententia nullius momenti sit, dicendum est condemnationis verbum non tenere*. Tłum. z: T. Palmirski (red.), *Digesta Iustiniani. Tekst i przekład*, t. VI.2, Kraków 2016, s. 119: „Za zasądzonego winnego uważać tego, kto został zasądzony zgodnie z prawem, tak, że wyrok jest ważny. W przeciwnym razie, jeśli wyrok z jakiegoś powodu jest nieważny, to należy powiedzieć, że termin »zasądzenie« nie wiąże”.

²¹ Por. F. Della Rocca, op. cit., s. 4; L. Wenger, op. cit., § 19, s. 201.

²² T. Zembrzusi, op. cit., s. 30.

Nieważność powodowała, że wyrok wydany przez sędziego (*iudex*) nie mógł osiągnąć *iudicatum*. Przeszkoda, która to uniemożliwiała, była związana z jego nieważnością²³.

Przyczyny nieważności wyroku

Przyczyny nieważności wyroku mogły wynikać z wad zaistniałych w samym wyroku (*errores in iudicando*) lub nieprawidłowości w postępowaniu sądowym prowadzącym do jego wydania (*errores in procedendo*). Należy nadmienić jednak – za Wiesławem Litewskim – że prawo rzymskie nie wypracowało pod względem teoretycznym katalogu podstaw nieważności wyroku, mogły zatem być one zarówno natury materialnej, jak i formalnej²⁴.

Jeśli chodzi o wady zaistniałe w samym wyroku, mogły one wynikać z poniższych sytuacji. Sędzia mógł np. wyrokując przekroczyć uprawnienia zakreszone w formule procesowej (w okresie, gdy stosowano proces formułkowy)²⁵.

Nieważność wyroku powstawała także w sytuacji, kiedy miał miejsce *error in iudicando*. Celem przecież sędziego rozpatrującego spór było wskazanie, czy dana kwestia sporna ma swoje odzwierciedlenie w prawie i skonkretyzowanie, która ze stron procesowych (powód czy pozwany) podlega prawu na podstawie dowodów wniesionych w czasie trwania postępowania sądowego²⁶. Błąd w stosunku do *ius constitutionis* również sankcjonowany był nieważnością wyroku. To naruszenie sprawiedliwości powodowało nie tylko niesprawiedliwość wyroku, który opierał się na nieistniejącej dyspozycji prawnej, ale także przyczyniało się do nałożenia sankcji na sędziego, co przewidywały źródła rzymskie²⁷. Przytoczono w nich także przypadek dziecka w wieku poniżej 14 lat w kontekście jego zdolności do bycia świadkiem (*testis*) w procesie. W wyroku sędzia stwierdził, że

²³ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 244.

²⁴ W. Litewski, *Studia nad rzymskim postępowaniem kognicyjnym*, Kraków 1971, s. 24. O tym, że nieważność wyroku mogła wynikać nie tylko z przekroczenia istotnych przepisów postępowania sądowego, ale również i z wyraźnego naruszenia przepisów prawa materialnego przez sędziego, zob. także: L. Wenger, op. cit., § 30, s. 298; T. Kipp, *Römisches Recht*, [w:] R. Stammler (red.), *Das gesamte deutsche Recht in systematischer Darstellung*, t. 1, [b.m.w.] 1931, s. 161. Por. też uwagi na ten temat zawarte w publikacji T. Zembrzuskiego, op. cit., s. 31.

²⁵ K. Kolańczyk, op. cit., s. 155.

²⁶ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 249; E. Ghidotti, *La nullità della sentenza giudiziale nel Diritto Canonico*, Milano 1965, s. 39.

²⁷ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 249; E. Ghidotti, op. cit., s. 39. Zob. także: D. 49, 1, 19 (*Modestinus l.S. de enucl. cas.*): *Si expressim sententia contra iuris rigorem data fuerit, valere non debet: et ideo et sine appellatione causa denuo induci potest. Non iure profertur sententia, si specialiter contra leges vel senatus consultum vel constitutionem fuerit prolata. Unde si quis ex hac sententia appellaverit et praescriptione sum-motus sit, minime confirmatur ex hac praescriptione sententia. Unde potest causa ab initio agitari*; D. 42, 1, 32 (*Callistratus 3 cogn.*): *Cum prolatis constitutionibus contra eas pronuntiat iudex, eo quod non existimat causam, de qua iudicat, per eas iuvare, non videtur contra constitutiones sententiam dedisse. Ideoque ab eiusmodi sententia appellandum est: alioquin rei iudicatae stabitur*. Tłum.: „W przypadku, gdy przytoczono rozporządzenia cesarskie i sędzia wydaje wyrok wbrew nim, ponieważ sądzi, że nie dotyczą one sprawy, w której orzeka, to nie uważa się, że wydał wyrok wbrew rozporządzeniom. Dlatego też należy złożyć odwołanie od takiego rodzaju wyroku. Inaczej wyrok stanie się ostateczny” – tak: T. Palmirski (red.), *Digesta Iustiniani...*, t. VI.2, s. 129. Zob. uwagi o błędzie subsumpcji: D. Tuzov, *Contra ius sententiam dare. Profili dell'invalidità della sentenza contraria a diritto nella riflessione giurisprudenziale tardoclassica*, „Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu” 2016, t. LXVI, z. 1, s. 13–14.

dziecko (*infans*) mogło ważne składać zeznania, przez co sędzia popadł sam w *error iuris*²⁸. Gdyby natomiast sędzia uznał, że świadek mógł składać zeznania, ponieważ miał ukończone 14 lat i nie był niepełnoletni, chodziłoby o *error facti*²⁹. W pierwszym z wyżej wymienionych przypadków wyrok byłby nieważny, a w drugim nie³⁰.

Do drugiej grupy przyczyn nieważności wyroku należały różnego rodzaju okoliczności związane z wystąpieniem *errores in procedendo*.

Jeśli chodzi o wymogi procesowe, ich niedopełnienie mogło dotyczyć sędziego (*iudex*) lub stron procesowych (*partes*). Wyrok w konsekwencji powyższego mógł być nieważny z różnych przyczyn, jak np. z powodu zaburzenia umysłowego sędziego³¹. Prawo rzymskie знаło także rozwiązanie problemu dotyczącego kwestii ważności lub nieważności wyroku sądowego, gdy ten został wydany przez sędziego, który w momencie sprawowania swego urzędu był osobą małoletnią³². W literaturze można napotkać również na problem dotyczący ważności ewentualnego wyroku wydanego w sytuacji, gdy w procesie zmierzającym do jego wydania brała udział osoba nieuprawniona (w tym konkretnym przypadku był to niewolnik powołany na urząd pretora)³³.

²⁸ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 249. Na temat *error iuris* (*ignorantia iuris*) zob. W. Wołodkiewicz (red.), *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, Warszawa 1986, s. 70.

²⁹ *Error facti*, czyli błąd co do stanu faktycznego, nie przyczyniał się do zaistnienia nieważności wyroku, ponieważ sędzia błędnie dokonywał interpretacji (w dzisiejszym rozumieniu tzw. operatywnej wykładni prawa w trybie sądowym stosowania prawa), że rozpatrywana sprawa podpada pod dany przepis prawny. Przy tym założeniu strona zasądzona bezprawnie mogła uniknąć sankcji przez apelację (w okresie, kiedy prawnie było to już możliwe). Jeśli tego nie uczyniła, wyrok powodował skutek *res iudicata*. Zob. J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 249; także: D. 49, 8, 1, 2 (*Macer libro secundo de appellationibus*): [...] *Contra constitutiones autem iudicatur, cum de iure constitutionis, non de iure litigatoris pronuntiatur* [...]. Powyższa zasada stanowi jedynie jedno z możliwych kryteriów nieważności i odzwierciedla osobisty pogląd jurysty, a nie ugruntowaną i powszechnie akceptowaną zasadę jurysprudencji rzymskiej. Por. D. Tuzov, *Contra ius sententiam...*, s. 9–13. Zob. też: D. 42, 1, 32.

³⁰ J. L. López Zubillaga, op. cit., s. 249. Zob. też: C. 7, 64, 2 (*Imperator Alexander Severus*): *Si, cum inter te et aviam defuncti quaestio de successione esset, iudex datus a praeside provinciae pronuntiavit potuisse defunctum et minorem quattuordecim annis testamentum facere ac per hoc aviam potiorum esse, sententiam eius contra tam manifesti iuris formam datam nullas habere vires palam est et ideo in hac specie nec provocacionis auxilium necessarium fuit. Quod si, cum de aetate quaereretur, implese defunctum quartum decimum annum ac per hoc iure factum testamentum pronuntiavit, nec provocasti aut post appellationem impletam causa destitisti, rem iudicatam retractare non debes*.

³¹ K. Kolańczyk, op. cit., s. 155.

³² D. 42, 1, 57 (*Ulpianus libro secundo disputationum*): *Quidam consulebat, an valeret sententia a minore viginti quinque annis iudice data. Et aequissimum est tueri sententiam ab eo dictam, nisi minor decem et octo annis sit. Certe si magistratum minor gerit, dicendum est iurisdictionem eius non improbari. Et si forte ex consensu iudex minor datus sit scientibus his, qui in eum consentiebant, rectissime dicitur valere sententiam. Proinde si minor praetor, si consul ius dixerit sententiamve protulerit, valebit: princeps enim, qui ei magistratum dedit, omnia gerere decrevit*. Tłum.: „(Ulpian w księdze drugiej dysputacji): Ktoś pytał o ważność wyroku, wydanego przez osobę małoletnią jako sędziego. Jest nad wyraz słuszne, by go uznać, chyba że małoletni miał poniżej 18 lat. Oczywiście jeśli małoletni sprawował urząd, jego wymiar sprawiedliwości należy respektować. A jeśli został ustanowiony sędzią na podstawie zgody świadomych jego wieku stron, powie się nadzwyczaj poprawnie, że wyrok jest ważny. Stąd jeśli małoletni pretor lub konsul sprawował jurysdykcję lub wydał wyrok, będzie on ważny. Prynceps bowiem, przyznając mu urząd, wyposażył go w odpowiednie kompetencje”. Zob. W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérrier, *Prawo rzymskie (Trener akademicki)*, Warszawa–Bielsko-Biała 2010, s. 69. Por. tłum. T. Palmirski (red.), *Digesta Iustiniani...*, t. VI.2, s. 135.

³³ Zob. szerzej na ten temat: B. Szolc-Nartowski, *Udział osób nieuprawnionych w wydaniu orzeczenia w postępowaniu cywilnym – uwagi na tle D. 1, 14, 3 i D. 41, 3, 44 pr.*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2006, t. 6(2).

Obszerną klasyfikację błędów natury formalnej (na podstawie analizy źródeł prawa rzymskiego) przedstawił José Luis López Zubillaga³⁴. I tak, wyrok będzie nieważny, jeśli sędzia był niezdolny, chociażby z natury (głuchy, niemowa lub chory psychicznie) lub z mocy prawa, albo nie pozwalał na to zwyczaj, jak miało to miejsce w przypadku kobiet i niewolników³⁵. Nieważność wyroku zatem mogła powstać na skutek istotnych braków w osobie sędziego – Paulus wykluczał bowiem od pełnienia funkcji sędziowskich osoby głuchonieme, psychiczne chore (*furiosi*), niedojrzałe, osoby usunięte z grona senatorów, kobiety oraz niewolników³⁶. Sędzia również mógł być niekompetentny w danej sprawie ze względu na terytorium³⁷, o czym również wypowiadał się Paulus³⁸. Niekompetencja sędziego mogła również dotyczyć materii sprawy, zgodnie z poglądem cesarza Aleksandra Sewera³⁹. Nie uznawano też absolutnie wyroku wydanego przez sędziego, który nie miał jurysdykcji w konkretnej sprawie (*in casu*)⁴⁰.

Nieważność wyroku miała miejsce także w sprawie, w której którakolwiek ze stron (*partes*) pozbawiona była zdolności prawnej lub procesowej, o czym wypowiadał się Paulus we fragmencie z Digestów, jak i cesarze w konstytucji pochodzącej z kodeksu Justyniana⁴¹.

Do istotnych zatem braków, które powodowały nieważność wyroku, prawnicy rzymscy okresu klasycznego zaliczali brak zdolności procesowej stron procesowych, o ile ta nie została uzupełniona poprzez obecność opiekuna⁴².

Wyrok był również nieważny, gdy przynajmniej jedna ze stron procesowych (*actor* lub *reus*) nie posiadała osobowości w znaczeniu prawnym, np. była niewolnikiem (*servus*). Sytuacja analogiczna miała miejsce także w przypadku braku uprawnień do prowadzenia konkretnej sprawy (*legitimatio ad causam*), kiedy przykładowo ktoś był przekonany o istnieniu swoich praw do spadku i dlatego wystąpił ze skargą zwaną *actio familiae erciscundae*, a tymczasem nie był *de facto* uprawniony do tego spadku⁴³.

Szczególne miejsce wśród naruszeń procesowych, mogących wpłynąć na kwestię ważności wyroku sądowego, zajmował brak wezwania⁴⁴. W porządku rzymskim było to

³⁴ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 246–249.

³⁵ Ibidem, s. 246. Zob. też: D. 5, 1, 12, 2 (Paulus 17 ad ed.): *Non autem omnes iudices dari possunt ab his qui iudicis dandi ius habent: quidam enim lege impediuntur ne iudices sint, quidam natura, quidam moribus.*

³⁶ S. Plodzień, op. cit., s. 29.

³⁷ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 246.

³⁸ Zob. D. 2, 1, 20 (Paulus 1 ad ed.): *Extra territorium ius dicenti impune non paretur.*

³⁹ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 247. Zob. też: C. 7, 48, 1 (Imperator Alexander Severus): *Iudex ad certam rem datus, si de aliis pronuntiavit, quam quod ad eam speciem pertinet, nihil egit.*

⁴⁰ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 247. Zob. C. 3, 13, 3 (Imperatores Diocletianus, Maximianus): *Privatorum consensus iudicem non facit eum, qui nulli praeest iudicio, nec quod is statuit rei iudicatae continet auctoritatem.*

⁴¹ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 247. Zob. D. 42, 1, 45, 2 (Paulus 1 Sent.): *Contra indefensos minores tutorem vel curatorem non habentes nulla sententia proferenda est, a także: C. 7, 45, 1 (Imperatores Severus, Antoninus): Non videtur nobis rationem habere sententia decessoris tui, qui cum cognovisset inter petitorem et procuratorem, non procuratorem, sed ipsam dominam litis condemnavit, cuius persona in iudicio non fuit. Potes igitur ut re integra de causa cognoscere.*

⁴² D. 42, 1, 45, 2; D. 42, 1, 9.

⁴³ Zob. D. 10, 2, 36.

⁴⁴ J. L. López Zubillaga, op. cit., s. 247. Zob. D. 49, 8, 1, 3 (Macer 2 de appellat.): *Item cum ex edicto peremptorio, quod neque propositum est neque in notitiam pervenit absentis, condemnatio fit, nullius momenti esse sententiam constitutiones demonstrant.*

bardzo ważne z powodu *ius defensionis* (aż do teraz stanowi to istotny wymóg, który ma wpływ na ważność postanowień sądowych). Brak wezwania przyczyniał się do zaistnienia nieważności z dwóch powodów. Po pierwsze, naruszono prawo do obrony strony, której nie wezwano, nie pozwalając jej na przedstawienie stosownej obrony wynikającej z kwestii sporu; po drugie, brak wezwania powodował nieobecność jednej ze stron w procesie, co również w relewantny sposób oddziaływało na jej uprawnienia procesowe (ponieważ *de facto* uniemożliwiał to jej jakiegokolwiek działania o charakterze procesowym)⁴⁵. Tym samym zachodziła nieważność wyroku, gdy nieobecność jednej ze stron procesowych spowodowana była brakiem wezwania do stawienia się w procesie⁴⁶.

Zabronione było wzywanie do sądu podczas ważnych dla społeczeństwa rzymskiego prac rolnych, jak np. żniw czy winobrania⁴⁷. Oczywiście, nieważność ta nie mogła działać na korzyść tych, którzy nie chcieli uczestniczyć w procesie. Chociaż byli nieobecni, podlegali wyrokowi, który uważano za ważny, a ich nieobecność była traktowana jako zawiniona⁴⁸. W przypadku nieobecności niezawinionej strona była pozbawiona możliwości obrony. Jeśli mimo to strona nieobecna zgadzała się z treścią wyroku i nie wносиła odpowiednich skarg przeciwko niemu, stawał się on ważny⁴⁹. W tej kwestii istotną rolę odgrywa wypowiedź cesarza Gordiana, przekazana w konstytucji zawartej w kodeksie Justyniana⁵⁰.

Przy pomocy *querela*, którą wnoszono zaraz po wydanym wyroku, zasądzony dłużnik w przypadku zajścia niezawinionej z jego strony nieobecności w procesie, mógł domagać się od sędziego uznania wydanego w sprawie wyroku za *non iudicatum*, a w konsekwencji uwolnić się od wynikającej z niego egzekucji⁵¹. W tej kwestii znana jest wypowiedź cesarzy rzymskich, pochodząca z kodeksu Justyniana⁵².

⁴⁵ J.L. Lòpez Zubillaga, op. cit., s. 247–248.

⁴⁶ Ibidem, s. 248.

⁴⁷ Ibidem. Zob. też: D. 2, 12, 1 pr. (Ulpianus 4 de omn. trib.): *Ne quis messium vindemiarumque tempore adversarium cogat ad iudicium venire, oratione divi marci exprimitur, quia occupati circa rem rusticam in forum compellendi non sunt.*

⁴⁸ J.L. Lòpez Zubillaga, op. cit., s. 248. Zob. także: C. 7, 43, 2 (Imperator Gordianus): *Cessante quoque causa peremptorii edicti adversus eos, qui admoniti iudicio adesse noluerunt, sententiam ab iudice posse ferri certum est*; C. 7, 43, 1 (Imperator t. ael. ant.): *Non semper compelleris, ut adversus absentem pronunties, propter subscriptionem patris mei, qua significavit etiam contra absentes sententiam dari solere. Id enim eo pertinet, ut absentem damnare possis, non ut omnimodo necesse habeas*; C. 7, 43, 8 (Imperatores Diocletianus, Maximianus): *Consentaneum iuri fuit temporibus ad praesentiam partis adversae praescriptis praesidem provinciae impleta iuris sollemnitate et adversario tuo trinis litteris vel uno pro omnibus peremptorio edicto, ut praesentiam sui faceret, commonefacto, si in eadem contumacia perseveravit, praesentis adlegationes audire. Quod vel successor eius facere curabit. A quo ter citatus si contumaciter praesentiam sui facere neglexerit, non abs re erit vel ad cogendum eum, ut se repraesentaret, possessionem bonorum cui incumbit ad te transferre et adversarium petitoem constituere, vel auditis defensionibus tuis id quod iuris ratio exegerit iudicare.*

⁴⁹ J.L. Lòpez Zubillaga, op. cit., s. 248.

⁵⁰ Zob. C. 7, 43, 3 (Imperator Gordianus): *Ab eo iudicato recedi non potest, quod vobis absentibus et ignorantibus atque indefensis dicitis esse prolatum, si ubi primum cognovistis, non ilico de statutis querellam detulistis. ita enim firmitatem sententia, quae ita prolata est, non habebit, si ei non sit commodatus adsensus.* Por. C. 7, 43, 11.

⁵¹ S. Plodzień, op. cit., s. 7.

⁵² C. 7, 43, 11 (Imperatores Diocletianus, Maximianus): *Cum praesentibus partibus litem inchoatam proponas, si, posteaquam contra te licet absentem pronuntiatum est, intra praefinitum diem non appellasti, latam sententiam rescindi postulanti multae sacrae constitutiones refragantur.*

Nieobecność stron w procesie, dotyczącym spraw o charakterze prywatnym, zarówno w czasie postępowania sądowego, jak również i w momencie ogłaszania wyroku sądowego (D. 49, 8, 2 pr. 1; D. 42, 1, 47 pr.)⁵³ powodowała nieważność wyroku, ale jeśli strona procesowa nie stawiała się przed sądem mimo trzykrotnego jej wezwania, wtedy wydany przeciwko niej wyrok był ważny, ponieważ uznawano stronę procesową za „uporną” (*contumax*)⁵⁴. Wyrok był dotknięty nieważnością także – co należy dodać – w przypadku podjęcia procesu sądowego przez obrońcę w imieniu zmarłego dłużnika (D. 5, 1, 74, 2)⁵⁵.

Nieważność mogła mieć miejsce z powodu różnych uchybień sądowych, jak np. braku spełnienia któregoś z wymogów procesowych⁵⁶. W sytuacji gdy np. w procesie kognicyjnym brak przesłanki procesowej nie spowodował *denegatio*, to zapadły później wyrok w sprawie był nieważny⁵⁷. Niekiedy dla stwierdzenia nieważności orzeczenia sądu wymagano wyroku, który zapadł w innym postępowaniu, np. karnym z tytułu fałszerstwa dokumentu stanowiącego dowód istotny dla treści kwestionowanego wyroku (*crimen falsi*)⁵⁸.

Brak spełnienia wymogów formalnych mógł dotyczyć samego wyroku, jeśli np. zostałby on ogłoszony w nieodpowiednim miejscu lub czasie. Co do ostatniej kwestii, to prawo rzymskie zawierało bowiem wytyczne, które przewidywały, że nie można było ogłaszać wyroku w dni świąteczne. Wyjątkowo było to możliwe, jeśli obie strony procesowe, tj. *actor* oraz *reus*, wyraziły na to zgodę, o czym wypowiedział się Ulpian w Księdze 77 komentarza do edyktu⁵⁹, jak i cesarz Filip⁶⁰. Wyrok sądowy w rzymskim procesie cywilnym dotknięty był nieważnością także, jeśli został ogłoszony w innym miejscu niż wcześniej ustalono lub też (ewentualnie) gdy nie został odczytany w miejscu publicznym⁶¹.

Nieważny był również wyrok wydany przez sędziego w sytuacji, jeśli przekroczył on ogólnie swe uprawnienia jurysdykcyjne⁶². Fundament ważności wyroku opierał się

⁵³ D. 42, 1, 47 pr. (*Paulus libro quinto sententiarum*): *De unoquoque negotio praesentibus omnibus, quos causa contingit, iudicari oportet: aliter enim iudicatum tantum inter praesentes tenet*. Tłum. za: T. Palmirski (red.), *Digesta Iustiniani...*, t. VI.2, s. 133: „W każdej bez wyjątku sprawie wyrok należy wydawać w obecności wszystkich, których sprawa dotyczy. W przeciwnym bowiem razie wyrok wiąże tylko tych, którzy są obecni”.

⁵⁴ *Pauli Sent.* V, 5a, 7.

⁵⁵ Por. A. Costa, op. cit., s. 225–227.

⁵⁶ E. Ghidotti, op. cit., s. 36–38.

⁵⁷ W. Litewski, *Rzymskie prawo...*, s. 411.

⁵⁸ Idem, *Studia nad rzymskim postępowaniem...*, s. 24.

⁵⁹ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 248. Zob. D. 2, 12, 6 (*Ulpianus 77 ad ed.*): *Si feriatis diebus fuerit iudicatum, lege cautum est, ne his diebus iudicium sit nisi ex voluntate partium, et quod aliter adversus ea iudicatum erit ne quis iudicatum facere neve solvere debeat, neve quis ad quem de ea re in ius aditum erit iudicatum facere cogat*.

⁶⁰ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 248. Zob. C. 7, 43, 4 (*Imperator Philippus*): *Si, ut proponis, pars diversa die feriato absente et ignorante te ab iudice dato sententiam pro partibus suis, quasi contumaciter deesses, impetravit, non immerito praeses denuo negotium alterius iudicis notioni terminandum commisit*.

⁶¹ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 248. Zob. C. 7, 43, 5 (*Imperator Philippus*): *Si, ut proponis, praeses provinciae, cum certum locum causae cognoscendae dedisset, alibi per obreptionem aditus sententiam adversus te absentem protulit, quod ita gestum est, ad effectum iuris spectare minime oportet*; C. 7, 45, 6 (*Imperatores Carus, Carinus, Numer*): *Cum sententiam praesidis irritam esse dicis, quod non publice, sed in secreto loco officio eius non praesente sententiam suam dixit, nullum tibi ex his quae ab eo decreta sunt praeiudicium generandum esse constat*.

⁶² J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 247. Zob. C. 7, 64, 6 (*Imperatores Carus, Carinus, Numer*): *Cum non eo die, quo praeses provinciae praecepit, iudex ab eodem datus pronuntiaverit, sed ductis diebus alieniore tempore sententiam dedisse proponatur, ne ambages frustra interpositae provocationis ulterius negotium protrahant, praeses provinciae superstitiosa appellatione submota ex integro inter vos cognoscet*. Zob. również: C. 7, 48, 2 (*Imperator Gordianus*): *Si militaris iudex super ea causa, de qua civilibus actionibus disceptandum fuit, non datus, a quo dari poterat, cognovit, etiam remota appellatione id quod ab eo statutum est firmitatem non habet iudicati*.

na prawidłowym zastosowaniu wymogów formalnych, o czym świadczy wypowiedź cesarza Aleksandra Sewera, przekazana w kodeksie Justyniana, dotycząca braku zawarcia w wyroku zasądzenia lub uwolnienia pozwanego⁶³. W odniesieniu do niespełnienia wymogów procesowych za nieważny uważany był także wyrok, który był wydany przeciwko *iudiciorum ordinem*, tzn. taki, który naruszył procedurę w jakimkolwiek momencie⁶⁴.

Nieważność mogła mieć również miejsce z powodu różnych uchybień sądowych przykładowo co do formy danego wyroku⁶⁵. Niesporządzony w formie pisemnej wyrok również dotknięty był nieważnością (*nullitas sententiae*)⁶⁶. Należy jednak nadmienić, że dopiero w dobie procesu kognicyjnego wszystkie czynności procesowe stron i orzeczenia sądowe wymagały sformułowania pisemnego⁶⁷. Wyrokiem nieistniejącym (nieposiadającym mocy prawnej) był także wyrok, który został wprowadzie sporządzony przez sędziego (*iudex*) z zachowaniem formy pisemnej, jednak nie został on ogłoszony przez tego samego sędziego⁶⁸.

Nieważny był również wyrok wydany przez jednego sędziego (*iudex unus*), jeśli właściwym do rozpoznania i rozstrzygnięcia konkretnej sprawy spornej był sąd kolegialny (wieloosobowy, np. *decemviri stlitibus iudicandis*, *centumviri*, *recuperatores* itd.)⁶⁹.

Brak spełnienia któregoś z wymogów formalnych sprawiał, że ani wyrok, ani w konsekwencji rzecz osądzona nie mogły w sferze prawnej zaistnieć⁷⁰. W każdym wypadku akt, który naruszał normę prawną, był uważany za nieważny, a przez to i nieistniejący⁷¹. W tej kwestii wypowiedzieli się nawet cesarze rzymscy, tj. Teodozjusz i Walentynian, stwierdzając, że jeśli prawo zakazuje coś czynić, a zostanie to jednak dokonane, uważane jest nie tylko za bezskuteczne, lecz wręcz za niebyłe, nawet jeśli prawodawca jedynie zakazał dokonania czynności, a nie stwierdził wyraźnie, że ma być ona nieważna⁷².

⁶³ C. 7, 45, 3 (*Imperator Alexander Severus*): *Praeses provinciae non ignorat definitivam sententiam, quae condemnationem vel absolutionem non continet, pro iusta non haberi*.

⁶⁴ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 247. Zob. C. 7, 45, 4 (*Imperator Alexander Severus*): *Prolatam a praeside sententiam contra solitum iudiciorum ordinem auctoritatem rei non obtinere certum est*.

⁶⁵ E. Ghidotti, op. cit., s. 36-38.

⁶⁶ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 248. Zob. C. 7, 44, 1 (*Imperatores Valer., Gallien*): *Arbitri nulla sententia est, quam scriptam edidit litigatoribus, non ipse recitavit. Si igitur nihil fallis, ommissa provocationis mora ex integro iudicari impetrabis a rectore provinciae*. Zob. T. Zembrzusi, op. cit., s. 31.

⁶⁷ K. Kolańczyk, op. cit., s. 113.

⁶⁸ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 249. Zob. C. 7, 44, 2 pr. (*Imperatores Valentinianus, Valens, Gratianus*): *[...] ut iudices [...] non subitas, sed deliberatione habita post negotium sententias ponderatas sibi ante forment, scriptasquae ex libello partibus legant [...]*. Zob. także C. 7, 44, 1 i uwagi na ten temat u W. Litewskiego, *Rzymski proces...*, s. 411.

⁶⁹ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 248. Zob. C. 7, 64, 4 (*Imperatores Valer., Gallien*): *Cum magistratus datos iudices et unum ex his pronuntiassse proponas, non videtur appellandi necessitas fuisse, cum sententia iure non teneat*.

⁷⁰ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 245.

⁷¹ Ibidem, s. 245.

⁷² Zob. C. 1, 14, 5 (*Imperatores Theodosius, Valentinianus*): *quae lege fieri prohibentur, si fuerint facta, non solum inutilia, sed pro infectis etiam habeantur, licet legis lator fieri prohibuerit tantum nec specialiter dixerit inutile esse debere quod factum est*.

Środki prawne przeciwko nieważnym wyrokom

Nieważność wyroku następowała *ipso iure*⁷³ i nie wymagała specjalnej procedury w celu jej stwierdzenia, a strony procesowe w takim przypadku mogły bez żadnych przeszkód wnieść nowe powództwo⁷⁴. Wyrok mógł być także uznany za nieważny przez samego urzędnika bez konieczności zaskarżenia go przez którąś ze stron procesowych (powoda lub pozwanego)⁷⁵.

Prawo rzymskie posługiwało się konstrukcją nieważności wyroku w oderwaniu od problematyki zaskarżenia⁷⁶. Nieważność zatem była kategorią materialno-prawną, niepowiązaną z istnieniem formalnych środków jej zaskarżenia. Następowala z mocy samego prawa (*ipso iure*), a więc bez konieczności wnoszenia środka prawnego od takiego wyroku. Wprawdzie wyrok w określonych sytuacjach mógł być nieważny, ale nieważność sama w sobie nie usuwała skutków natury faktycznej, jakie wyrok zapadły w sprawie wywołał. Proces cywilny oparty był o prywatność, a zatem ochrona praw stron należała do sfery ich aktywności.

Praktycznie zatem była możliwość osiągnięcia celu, jakim było uwolnienie się od skutków zapadłego wyroku nieważnego. Rzymskie prawo klasyczne bowiem (wykluczając co do zasady możliwość zastosowania środka odwoławczego od nieważnego wyroku), przewidywało dwa sposoby uchylenia się od skutków prawnych wyroku nieważnego, tj. przy pomocy tzw. *infinitatio iudicati* oraz *revocatio in duplum*⁷⁷.

Nieważny wyrok nie wiązał strony zasądzonej, bowiem mogła ona oprzeć się wykonaniu go w dwojaki sposób. Zasądzony mógł czekać, aby strona, która wygrała proces, wniosła *actio iudicati*⁷⁸, celem doprowadzenia do przymusowej realizacji (egzekucji) wyroku. Wówczas strona przegrana w sporze mogła przeciwstawić się, wskazując na nieważność, czyli nieistnienie wyroku (*sententia non existens*)⁷⁹, rozpoczynając w ten sposób

⁷³ Rzymianie traktowali to jako tzw. absolutną nieważność a *ius civile* posługiwało się – jak podkreśla się w literaturze – wyłącznie konstrukcją nieważności z mocy prawa. Zob. T. Zembrzuski, op. cit., s. 28.

⁷⁴ W. Litewski, *Studia nad rzymskim postępowaniem...*, s. 24. Por. też uwagi dotyczące nieistnienia żadnego środka procesowego służącego stwierdzeniu nieważności wyroku: M. Lega, V. Bartoccetti, *Commentarius in Iudicia Ecclesiastica iuxta Codicem Iuris Canonici*, Romae 1950, s. 1016; F. Roberti, op. cit., s. 219; F. Wernz, P. Vidal, *Ius canonikum. De processibus*, Romae 1949, s. 587.

⁷⁵ J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 246.

⁷⁶ T. Zembrzuski, op. cit., s. 30.

⁷⁷ S. Płodzień, op. cit., s. 30.

⁷⁸ *Actio iudicati* służyła także zastąpieniu i przeciw niemu, jeśli w sprawie ustanowiony był zastępca procesowy (*procurator*), który do zastępstwa otrzymał wyraźne zlecenie od zastąpienego (*si se non obtulit procurator*). Por. także: Fr. Vat. 331–332; D. 3, 3, 28 *in fine*; D. 3, 3, 31 pr.; D. 3, 3, 61.

⁷⁹ W odniesieniu do współczesnego polskiego procesu cywilnego w nauce i w orzecznictwie rozważane jest zagadnienie, jak należy traktować wyrok, który nie został ogłoszony, w szczególności, czy wyrok ten należy uważać za nieistniejący (tzw. *sententia non existens*), a więc niewywołujący żadnych skutków prawnych (a wobec tego niepodlegający także zaskarżeniu), czy też jako wyrok wadliwy w rozumieniu przepisów k.p.c., podlegający zaskarżeniu z przyczyn naruszenia przepisów o jego ogłoszeniu. Stanowisko orzecznictwa nie jest tu zdecydowane, w nauce zaś przeważa pogląd, że wyrok nieogłoszony jako orzeczenie nieistniejące nie podlega zaskarżeniu. Zob. P. Osowy, op. cit., s. 247; por. W. Siedlecki, *Nieważność procesu cywilnego*, Warszawa 1965, s. 60; K. Stefko, *Wadliwe akty sądu w postępowaniu cywilnym*, [w:] *Księga pamiątkowa K. Przybyłowskiego*, Warszawa 1964, s. 330; odmiennie: J. Krajewski, *Nadzór judykacyjny nad prawomocnymi orzeczeniami w polskim procesie cywilnym*, Toruń 1963, s. 163.

nowy proces, którego celem było rozstrzygnięcie w sprawie ważności kwestionowanego wyroku⁸⁰. Chodziło o stwierdzenie, czy nastąpił skutek rzeczy osądzonej (*iudicatum sine necne*)⁸¹. Jeśli stwierdzano, że zaskarżony wyrok był nieważny i przez to nieistniejący, nie można było go wykonać, wobec czego przystępowano do nowego procesu, który toczył się w tym samym przedmiocie (*de eadem re*)⁸².

Jeśli przeciwnie ten, kto zaprzeczał ważności i istnieniu wyroku (*infitiatio*), przegrał proces, a uważano, że wyrok był ważny i w związku z tym istniejący, powstała więc powaga rzeczy osądzonej (*res iudicata*) i ten, kto ten fakt podważał, mógł zostać zasądzony podwójnie, zgodnie z zasadą *lis infitiando crescit in duplum*⁸³.

Revocatio in duplum stanowiła z kolei środek prawny, który zmierzał do zmiany wyroku na etapie postępowania egzekucyjnego⁸⁴. Zasądzony w wyroku pozwany starał się wykazać nieważność zapadłego orzeczenia sądu, a jeżeli nie udało mu się to, był skazywany na zapłacenie podwójnej wartości przedmiotu spornego, stąd też taka, a nie inna nazwa tego środka prawnego⁸⁵. Trzeba podzielić zdanie W. Litewskiego, który pisał, że nie posiadamy bliższych informacji co do sposobu przeprowadzenia *revocatio in duplum* (w tym także nie wiemy z pewnością, czy była ona środkiem specjalnie skierowanym na ustalenie nieważności wyroku)⁸⁶. Wydaje się zatem, że środek ten mógł służyć jedynie ewentualnie uwolnieniu się od skutków prawnych zapadłego wyroku dotkniętego nieważnością.

Innym sposobem, za pomocą którego można było dochodzić stwierdzenia nieważności wyroku (ale nie było to jego zasadniczym apriorycznie założonym celem), było wniesienie od niego apelacji do sądu wyższej instancji – dopuszczalne wyłącznie w epoce rozwoju *cognitio extra ordinem*, w którym wyroki wydawano przez urzędnika publicznego podległego hierarchicznie innemu. W wyniku złożenia apelacji mogły nastąpić alternatywnie cztery różne sytuacje: stwierdzenie nieważności zaskarżonego wyroku, potwierdzenie wyroku zaskarżonego albo jego zmiana całkowita lub częściowa⁸⁷.

Trzeba jednak stwierdzić, że apelacja nie była jednak koniecznym środkiem odwoławczym od wyroków dotkniętych sankcją nieważności, gdyż można było uchylić się od skutków prawnych takowego wyroku przy pomocy zachowanej z czasów procesu formułkowego *infitiatio iudicati* lub też przy pomocy złożonego do sądu wniosku o zbadanie, czy wyrok stał się *iudicatum*. Istniała także możliwość wystąpienia z prośbą do cesarza

⁸⁰ W ponownym procesie, prowadzonym na podstawie *actio iudicati*, sędzia miał jedynie możliwość badania formalnej ważności *iudicatum*, a nie zasadności żądania, które było podstawą pierwszego procesu. Zob. W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2009, s. 304.

⁸¹ U. Alvarez, *Instituciones de Derecho Romano*, Madrid 1975, s. 99.

⁸² J.L. López Zubillaga, op. cit., s. 245–246.

⁸³ U. Alvarez, op. cit., s. 99.

⁸⁴ Zob. *Pauli Sent.* V, 5a, 5; *Pauli Sent.* V, 5a, 7a.

⁸⁵ F. Zoll, *Rzymskie prawo prywatne (Pandekta)*, t. II.A, Warszawa–Kraków 1920, s. 107.

⁸⁶ W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny...*, s. 231. S. Plodzień z kolei twierdził, iż pomimo poważnych wątpliwości co do swej istoty, *revocatio in duplum* była bez wątpienia drugim (obok *actio iudicati*) sposobem zwalczania skutków wyroków dotkniętych nieważnością w formułkowym procesie rzymskim. Por. idem, op. cit., s. 31.

⁸⁷ Ibidem, s. 99.

rzymskiego o unieważnienie zapadłego w sprawie wyroku w drodze reskryptu (*rescriptum*)⁸⁸. W tym ostatnim przypadku cesarz osobiście rozpatrywał przedłożone mu dowody i zarzuty, w konsekwencji definitywnie rozstrzygając sprawę w formie dekretu (*decretum*) bądź (alternatywnie) przysyłał sprawę do zbadania wyznaczonemu przez siebie sędziemu wraz z zamieszczoną w piśmie instrukcją, która zawierała hipotetyczne rozstrzygnięcie sprawy. Wyrok wydany przez takiego sędziego posiadał cechę ostateczności⁸⁹. Nie można jednak było złamać obowiązującej zasady, że strona procesowa nie mogła zwrócić się z prośbą do cesarza o wydanie reskryptu w trakcie trwania procesu sądowego lub już po uprawomocnieniu się wyroku⁹⁰.

Niektórzy romanisci przypuszczają, że środkami prawnymi przeciwko nieważnym wyrokom były w prawie rzymskim tzw. *querelae* lub *postulationes*, które wnoszone do magistratury rzymskiej, stanowiły w istocie rozstrzygnięcie tych kwestii z pominięciem formy sądowej⁹¹. Nie ma jednak na to żadnych dowodów w źródłach prawa rzymskiego, a wymieniany w nich termin *querela* (mimo swych rozmaitych znaczeń⁹²) nigdzie nie występuje *expressis verbis* w charakterze środka odwoławczego od wyroków⁹³.

W literaturze stawia się tezę, że w prawie rzymskim nie było środka odwoławczego o samoistnym i odrębnym charakterze w ścisłym tego słowa znaczeniu, służącego wyłącznie zaczepianiu wyroków nieważnych na podobieństwo stosowanej w prawie kanonicznym *querelae nullitatis*⁹⁴. Należy jednak dodać, że na nieważność wyroku można było powołać się zawsze. Mimo nieistnienia wprowadzone specjalnej skargi nieważności⁹⁵ powód zawsze mógł wnieść nową skargę dotyczącą tego samego roszczenia⁹⁶.

Podsumowanie

Prawo rzymskie znało konstrukcję nieważności wyroku z mocy samego prawa. Wyrok taki nie wywoływał skutków prawnych, ponieważ nie istniał. Inaczej było w przypadku

⁸⁸ Por. D. 49, 8, 1, 2; D. 2, 12, 1, 1; C. 7, 44, 3, 1.

⁸⁹ Por. G.A. Wetzell, op. cit., § 60, s. 729; R. Taubenschlag, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1955, s. 105; L. Wenger, op. cit., § 32, s. 307 i nast.

⁹⁰ Zob. C. 1, 21, 2. Por. uwagi na ten temat dostępne w literaturze: L. Wenger, *Institutionen des römischen...*, § 32, s. 308; A. Akerberg, *Środki odwoławcze*, Warszawa 1933, s. 9.

⁹¹ A. Costa, op. cit., s. 228; A. Hanssen, *De sanctione nullitatis in processo canonico*, Romae 1939, s. 6.

⁹² Zob. S. Plodzień, op. cit., s. 7–11; G.A. Wetzell, op. cit., § 60, s. 728.

⁹³ A. Hanssen, op. cit., s. 6; F. Della Rocca, op. cit., s. 14.

⁹⁴ Tak: T. Bethmann-Hollweg, *Der Civilprozess des gemeinen Rechts...*, s. 726; A. Skedl, op. cit., s. 2; A. Hanssen, op. cit., s. 6; F. Della Rocca, op. cit., s. 14. Na marginesie powyższych rozważań należałoby dodać, że środkiem odwoławczym, stosowanym wobec wyroków dotkniętych nieważnością, ale wprowadzone przykładowo, na tle którego można bardzo łatwo zaobserwować istotne ścieranie się elementów prawa rzymskiego, germańskiego oraz kanonicznego, powodując powstanie nie tylko tej instytucji prawnej, ale całego systemu prawnego obowiązującego w epoce średniowiecza pod nazwą *ius commune*. Szerzej na ten temat: S. Plodzień, op. cit., passim.

⁹⁵ Zob. T. Zembruski, op. cit., s. 31–32 i cyt. tam: A.H.J. Greenidge, *The legal procedure of Cicero's time*, New Jersey 1999, s. 287 i nast.

⁹⁶ W. Litewski, *Rzymski proces...*, s. 95.

wyroku wadliwego, który mógł być uzupełniony przez sędziego poprzez wydanie innego wyroku lub ewentualnie sprostowany, co miało miejsce tylko w przypadku oczywistych pomyłek. Przyczyny nieważności wyroku mogły być różnorakie i wynikać z okoliczności zarówno natury formalnej, jak i materialnej oraz z wad samego wyroku, a także uchybień zaszłych w postępowaniu sądowym, które zmierzało do jego wydania.

W rzymskim postępowaniu cywilnym nie znano środka prawnego, który w sposób bezpośredni, czyli wprost nakierowany byłby – biorąc pod uwagę jego zasadniczy cel – na unicestwienie wyroku nieważnego, jak to miało z kolei miejsce na gruncie rozwiązań prawa kanonicznego. Dopóki nie wykształciła się apelacja jako środek prawny skierowany przeciwko samemu wyrokowi, można było zatem tylko paraliżować skutki wyroków nieprawidłowych i to przy użyciu sposobów o charakterze pośrednim, nazywanych niekiedy surogatami bądź namiastkami apelacji, do których należała m. in. możliwość stwierdzenia nieważności wyroku.

Pojęcie odrębnego środka odwoławczego od wyroków dotkniętych nieważnością nieznane było prawu rzymskiemu, gdyż traktowało ono wyrok nieważny w ogóle jako nieistniejący. Przewidywało jednak pewne rozwiązania prawne w tym zakresie, mianowicie zapewniało stronie procesowej możliwość uchylenia się od skutków prawnych nieważnego wyroku zapadłego w sprawie bądź przez bezpośrednie zwalczanie go przy pomocy apelacji (co było możliwe dopiero od czasów procesu kognicyjnego), bądź przez pośrednie atakowanie wyroku nieważnego w zakresie wywoływania przez niego określonych skutków o charakterze prawnym poprzez *infinitio iudicati*, *revocatio in duplum* lub ewentualnie przesłanej do sędziego prośby o zbadanie, czy wydany w sprawie wyrok stał się *iudicatum*, czy też nie⁹⁷.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

- Akerberg A., *Środki odwoławcze*, Warszawa 1933.
Alvarez U., *Instituciones de Derecho Romano*, Madrid 1975.
Bethmann-Hollweg T., *Der Civilprozess des gemeinen Rechts in geschichtlicher Entwicklung*, Bonn 1864–1871.
Betti E., *Diritto processuale civile Italiano*, Romae 1936.
Costa A., *La nullità della sentenza e la querela nullitatis nella storia del processo Italiano*, „Rivista Italiana di scienze giuridiche” 1916, t. LVII.
Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Bériér F., *Prawo rzymskie (Trener akademicki)*, Warszawa–Bielsko-Biała 2010.
Della Rocca F., *La nullità della sentenza nel diritto canonico*, Romae 1939.
Ghidotti E., *La nullità della sentenza giudiziale nel Diritto Canonico*, Milano 1965.
Greenidge A.H.J., *The legal procedure of Cicero's time*, New Jersey 1999.

⁹⁷S. Plodzień, op. cit., s. 76.

- Hanssen A., *De sanctione nullitatis in processo canonico*, Romae 1939.
- Kaser M., *Das römische Privatrecht*, t. 1, München 1971.
- Kaser M., *Das römische Zivilprozessrecht*, München 1966.
- Kipp T., *Römisches Recht*, [w:] R. Stammler (red.), *Das gesamte deutsche Recht in systematischer Darstellung*, t. 1, [b.m.w.] 1931.
- Kolańczyk K., *Prawo rzymskie*, Warszawa 1978.
- Krajewski J., *Nadzór judykacyjny nad prawomocnymi orzeczeniami w polskim procesie cywilnym*, Toruń 1963.
- Lega M., Bartoccetti V., *Commentarius in Iudicia Ecclesiastica iuxta Codicem Iuris Canonici*, Romae 1950.
- Litauer J.J., *Rektyfikacja wyroków w polskiej procedurze cywilnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1933, nr 1.
- Litewski W., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2000.
- Litewski W., *Rzymski proces cywilny*, Kraków 1988.
- Litewski W., *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998.
- Litewski W., *Studia nad rzymskim postępowaniem kognicyjnym*, Kraków 1971.
- López Zubillaga J.L., *Res iudicata w prawie rzymskim*, tłum. G. Wojciechowski, „Prawo – Administracja – Kościół” 2005, t. 1–2.
- Morawski K., *Uzupełnienie wyroku*, „Nowe Prawo” 1966, nr 7–8.
- Osowy P., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 2001.
- Palmirski T. (red.), *Digesta Iustiniani. Tekst i przekład*, współaut. K. Hilman, M. Hładyszewska, A.M. Wasyl, H. Wolanin, J. Zabłocki, J. Reszczyński, t. VI.2 (ks. XLI–XLIV), Kraków 2016.
- Płodzień S., *Querela nullitatis jako środek odwoławczy od wyroków w prawie kanonicznym*, Lublin 1959.
- Roberti F., *De processibus*, Romae 1926.
- Siedlecki W., *Nieważność procesu cywilnego*, Warszawa 1965.
- Skedl A., *Die Nichtigkeitsbeschwerde in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Leipzig 1886.
- Stefko K., *Wadliwe akty sądu w postępowaniu cywilnym*, [w:] *Księga pamiątkowa K. Przybyłowskiego*, Warszawa 1964.
- Szolc-Nartowski B., *Udział osób nieuprawnionych w wydaniu orzeczenia w postępowaniu cywilnym – uwagi na tle D. 1, 14, 3 i D. 41, 3, 44 pr.*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2006, t. 6(2).
- Taubenschlag R., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1955.
- Tuzov D., *‘Contra ius pronuntiare’ Sull’invalidità della sentenza contraria a diritto nella riflessione giurisprudenziale tardoclassica*, „Zeszyty Prawnicze” 2016, t. XVI, z. 1.
- Tuzov D., *Contra ius sententiam dare. Profili dell’invalidità della sentenza contraria a diritto nella riflessione giurisprudenziale tardoclassica*, „Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu” 2016, t. LXVI, z. 1.
- Waligórski M., *Podstawy kasacyjne*, Lwów 1936.
- Wenger L., *Institutionen des römischen Zivilprozessrechts*, München 1925.
- Wernz F., Vidal P., *Ius canonicum. De processibus*, Romae 1949.

- Wetzell G.A., *System des ordentlichen Civilprozesses*, Leipzig 1865.
Wołodkiewicz W. (red.), *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, Warszawa 1986.
Zembrzuski T., *Nieważność postępowania w procesie cywilnym*, Warszawa 2017.
Zoll F., *Rzymskie prawo prywatne (Pandekta)*, t. II.A, Warszawa–Kraków 1920.

Invalidity of a judgment by the law itself (*ipso iure*) in Roman civil proceedings

Summary

The Roman civil procedure has been the subject of numerous academic studies, but there is a general lack of Polish academic literature directly addressing the issue of the invalidity of court judgements.

The aim of the article is to answer the following questions: did Roman law recognize the invalidity of a judgment by virtue of the law itself in civil proceedings, what were its possible causes, and was there a regulation providing for legal remedies against such judgments? In addition, the article presents important terminological remarks concerning the concepts of invalid and defective judgments in the Roman civil procedure.

Roman law recognised the concept of the invalidity of a judgment by virtue of the law itself. Such a judgment had no legal effect because it did not exist. The situation was different in the case of a defective judgment, which could be supplemented by the judge by issuing a different, or possibly corrected, judgment. The reasons for the invalidity of a judgment could be various and result from circumstances of both a formal and material nature, as well as from the defects in the judgment itself and the shortcomings that occurred in the court proceedings.

In Roman civil proceedings, there was no legal remedy that was directly aimed at annulling an invalid judgement, given its fundamental purpose.

The article serves as a contribution to possible further, detailed research on the issue in question.

Keywords: judgment, judgment in civil proceedings, invalid judgment, Roman law, Roman civil procedure